

**UNIVERZITET U BEOGRADU
FAKULTET ZA SPECIJALNU EDUKACIJU I
REHABILITACIJU**

**U SUSRET INKLUZIJI –
DILEME U TEORIJI I PRAKSI**

*Priredio
Dobrivoje Radovanović*

Beograd, 2008.

**EDICIJA:
radovi i monografije**

„U SUSRET INKLUZIJI – DILEME U TEORIJI I PRAKSI“

Izdavač
Univerzitet u Beogradu
Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju –
Izdavački centar (CIDD)

Za izdavača
Prof. dr Dobrivoje Radovanović, dekan

Urednik edicije
Prof. dr Zorica Matejić-Đuričić

Uređivački odbor
*Prof. dr Dobrivoje Radovanović, Prof. dr Dragan Rapaić,
Prof. dr Nenad Glumbić, Prof. dr Sanja Đoković, Doc. dr Vesna Vučinić,
Prof. dr Mile Vuković, Prof. dr Svetlana Slavnić*

Recenzenti
*Prof. dr Stane Košir
Doc. dr sci. Senka Sardelić*

Štampa
„Planeta print“, Beograd

Tiraž
350

ISBN 978-86-80113-71-5

**Objavljivanje ove knjige pomoglo je
Ministarstvo nauke Republike Srbije**

*Odlukom Nastavno-naučnog veća br. 3/9 od 8.3.2008. o pokretanju
Edicije: monografije i radovi.*

www.fasper.bg.ac.yu

NEVERBALNA KOMUNIKACIJA OSOBA SA OŠTEĆENJEM VIDA

Vesna Vučinić, Branka Eškirović

Univerzitet u Beogradu, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju

Prvi radovi na temu neverbalne komunikacije osoba sa oštećenjem posvećeni su proučavanju mogućnosti slepe dece da u komunikaciji koriste facijalnu i telesnu ekspresiju, kao i na efikasnost slabovide dece u prepoznavanju facijalnih i telesnih signala. Naglašavan je značaj neverbalne komunikacije za struktuiranje govornog konteksta, kao i hendikepirajući efekti oštećenja vida u ovom segmentu. Retki primeri isticanja značaja organizovanog učenja slepe dece u korišćenju neverbalnih signala uglavnom su smatrani nerealnim, a preporučene aktivnosti nekom vrstom kozmetike, čiji bi produkt bio porediv sa verbalizmima. Nasuprot tome u poslednje vreme tiflolozi se sve intenzivnije bave razradom posebnih programa za razvoj neverbalne komunikacije kod dece sa oštećenjem vida. S tim u vezi se ističe značaj neverbalne komunikacije za socijalizaciju, inkluziju i socijalnu integraciju.

Ključne reči: neverbalna komunikacija, osobe sa oštećenjem vida

UVOD

Neverbalno sporazumevanje je svojstveno svim ljudima pa tako i ljudima sa oštećenjem vida. Međutim, s tim u vezi se postavlja čitav niz pitanja: Kako se slepe i slabovide osobe služe „jezikom tela“? Da li su u stanju da izvedu adekvatne pokrete i gestove? U kojoj meri mogu razlikovati facijalne i telesne signale u različitim situacijama? Da li je njihova mimika i pantomima razumljiva za okolinu? Načelno se smatra da je kvalitet i kvantitet neverbalnog sporazumevanja u korelaciji sa stepenom oštećenja vida i vremenom kada je nastupilo. To se objašnjava činjenicom da usvajanje određenih elemenata neverbalnog ponašanja ima svoj razvojni sled. Dete od najranijeg uzrasta sve forme komunikacije uči kroz neposredni kontakt sa odraslim osobama, odnosno putem podražavanja. Ono posmatra šta odrasli rade i kopira njihove aktivnosti. Oko druge-treće godine uključuje se u igru sa vršnjacima, a nešto kasnije učestvuje u brojnim igrama uloga što predstavlja priliku da imitira odrasle putem gestova i govora. Oko šeste godine usvaja uobičajene mimičke pokrete. Što je dete starije to su neverbalne aktivnosti komple-

ksnije i njihov repertoar je sve širi. Izard je zaključio da u krajnjoj liniji postoje tri faktora koji utiču na formiranje mimike i pantomime. To su: urođene mimičke šeme - svojstvene za određena emocionalna stanja, stečene socijalne šeme - podležu voljnoj kontroli i individualne - predstavljaju specifične ekspresivne karakteristike svakog čoveka (Крилова, 2004). Oštećenje vida se može negativno odraziti na shvatanje mnogih sadržaja iz okolne stvarnosti. Problemi registrovani u sferi motornog razvoja i motoričke aktivnosti otežavaju usvajanje predmetnih aktivnosti (pokrete hvatanja, specifične i nespecifične manipulativne aktivnosti sa igračkama i sopstvenim telom) što u krajnjoj liniji vodi ka blindizmima i negativno utiče i na sticanje navika izražavanja putem gestova i mimike.

NEVERBALNA SREDSTVA SPORAZUMEVANJA I NJIHOVA ULOGA U KOMUNIKACIJI

Ulogu neverbalnih sredstava u komunikaciji razmatraju stručnjaci različitih profila, što je po mišljenju Lisine posledica činjenice da predstavljaju „živo tkivo jezičke strukture“. Time se jasno ističe da razumevanje neverbalnih signala predstavlja izuzetno važan uslov efikasne komunikacije.

Prema Feoktistovoj (2005) neverbalna komunikacija obuhvata pet podsistema:

- Prostorni (interpersonalni prostor);
- Izgled;
- Optičko-kinetički podsistem koga čine: spoljašnji izgled sagovornika, mimika (izraz lica), pantomima (stav tela i gestovi);
- Paralingvistički podsistem (vokalne karakteristike glasa, njegov dijapazon, tonalitet i boja)
- Ekstralingvistički podsistem (tempo govora, smeh, pauze itd.)

Prema Rotu (1982) simboli u oblasti neverbalne komunikacije se dele na paralingvističke koji se dalje dele na paralingvističke u užem smislu, a čine ih razni uzdasi, šumovi i uopšte svi propratni glasovi i šumovi koje čujemo uz izgovor glasova i reči i ekstralingvističke - koji se dele na kinetičke (pokreti lica i usmeravanje pogleda, pokreti pojedinih delova tela, položaj tela u celini) i proksemičke (fizička blizina ili udaljenost učesnika u komunikativnoj interakciji, prostorni raspored učesnika u komunikaciji). Neverbalna sredstva komunikacije nam daju mogućnost da proniknemo u unutrašnji svet ljudi sa kojima komuniciramo. Putem reči se lako prenose neke činjenice, međutim zahvaljujući neverbalnim sredstvima možemo steći utisak i o odnosu čoveka prema onome što nam saopštava. Gestovi, mimika, pauze u govoru, modulacija glasa, nekada nose više značenja nego sam tekst. Značaj neverbalnih sredstava se najbolje ogleda u situacijama kada međusobno komuniciraju osobe koji govore na različitim jezicima. Tada gestikulacija postaje jedino sre-

dstvo sporazumevanja i na specifičan način ostvaruje komunikativnu funkciju.

Feoktistova (2005) iznosi zaključke do kojih je došlo više autora u nezavisnim istraživanjima (Лабужаская, В. А. Ломов, Б. Ф. Петровский, А. В.). Njihov najvažniji zaključak je da deca osnovnoškolskog uzrasta teže interpretiraju počožaje tela nego mimiku i gestove. To je rezultat činjenice što gestovi i mimika u tom periodu za njih imaju veliki značaj jer ih informišu o intenzitetu nekog doživljaja i upućuju na psihomotrnu aktivnost. Mimički pokreti verno prenose različite informacije o sabesedniku. Značenje mimičkih pokreta se usvaja po pravilu spontano u raznim razvojnim periodima. Položaj tela predstavlja složeniju komponentu neverbalnog ponašanja i stoga se mimika i gestovi ranije uključuju u repertoar neverbalnog ponašanja. Polazeći od činjenice da nam je putem vida dostupno i do 90% informacija iz spoljašnje sredine i njegovog značaja vida u procesu usvajanja neverbalnih sredstava komunikacije, mnogi autori ističu da verbalna komponenta u procesu prenošenja/prijema informacije učestvuje sa oko 35%, a neverbalna sa oko 65%.

ULOGA VIDA I VIZUELNE PERCEPCIJE U FORMIRANJU NEVERBALNIH OBLIKA KOMUNIKACIJE

Značaj vida u razvoju neverbalne komunikacije ogleda se u sledećem:

- olakšava komunikaciju samim tim što omogućava da u određenom prostoru ili među više osoba pronađemo pravu;
- omogućava nam da vidimo i pratimo reakcije drugih ljudi u odnosu na neku našu aktivnost, obraćanje drugoj osobi ili auditorijumu (odobravanje, neodobravanje onoga što govorimo, zainteresovanost, ravnodušnost, sumnjičavost ili poverenje);
- daje nam mogućnost da putem imitacije usvajamo sredstva neverbalnog ponašanja;
- zahvaljujući vidu možemo bez bojazni od neuspeha da izražavamo svoja emocionalna stanja koristeći bogat repertoar neverbalnih sredstava i signala, posebno mimičkih;
- omogućava nam opažanje mimičke i facijalne ekspresije raznovrsnih osećanja putem raznih prikaza: slike, ilustracije, tv emisije itd.

Pitanje uloge vida u razvoju neverbalnih oblika komunikacije podrobnije je razmatrano na osnovu položaja dece sa oštećenjem vida u ovom području. Tobin (1994) u raspravi o hendikepirajućim efektima oštećenja vida ističe uticaj težih oblika oštećenja vida na razvoj neverbalne komunikacije i struktuiranje govornog konteksta. "Vid nam omogućava da opazimo izraz lica i gestove. Možemo da pretpostavimo da će slepo dete u ovome biti hendikepirano, jer ne može da zna da ti signali postoje. Pošto ne može da ih vidi ne može ni da ih imitira. Možemo znači

pretpostaviti da se taj važan aspekt govorne komunikacije neće razviti normalno“.

Blinikova potencira uticaj direktnih i indirektnih posledica oštećenja vida koje deluju negativno na usvajanje neverbalnih sredstava komunikacije kod dece. Ističe da, s jedne strane, nedostatak vizuelnog iskustva ima negativan uticaj na formiranje komunikacije između deteta i roditelja. S druge strane, roditelji obično smatraju da dete koje mirno leži ili sedi, ne plače ili se ne oglašava na drugi način i *ne gleda* u njihovom pravcu verovatno i ne zahteva pažnju. Stoga oni malo razgovaraju sa detetom. Što se tiče socijalno-komunikativnog značenja na osnovu kojeg se formira komunikacija između deteta i odrasle osobe, jasno je da deca sa oštećenjem vida ne mogu imati adekvatnu sliku okoline čak i kada kod njih postoji određeni nivo rezidualnog vida. Ona ne mogu da prate pogledom udaljene predmete i događaje, istovremeno uzimajući u obzir i aktivnosti odraslih sa tim predmetima i njihove reakcije na događaje. (Blinnikova, 2000).

Centralno pitanje vezano za facijalnu ekspresiju slepih jeste pitanje uloge vizuelnog posredovanja, jer komunikacija može biti, kako se vidi iz napred rečenog, ometena ukoliko dođe do stvaranja neadekvatnih facijalnih izraza. Analizom literature (Goodenogh, 1932; Thompson, 1941; Freedman, 1964.) Warren, D. H. (1984) iznosi zaključak da postoje određena slaganja u literaturi da su najvažnije komponente facijalne ekspresije uslovljene sazrevanjem i da ne zavise od vizuelnog posredovanja, odnosno imitacije osoba iz neposredne okoline.

Naglašavajući značaj imitacije za razvoj govora kao drugih psihičke aktivnosti Blinikova citira Cejtlin koji kaže da su deca sposobna da podražavaju čak i pokrete jezika i usana odraslih. Kod njih možemo izazvati imitaciju određenih zvukova, ali u osnovi oni moraju da *vide* (posebno podvlači Blinikova) mimičke pokrete odrasle osobe, a kasnije ako je već došlo do povezivanja određenog zvuka i njegovog motornog obrasca, odrasli može i da sakrije lice maskom i da proizvodi naučene glasove, dete će biti u stanju da ih ponavlja“ (Blinikova, 2000).

Značaj vida za razvoj neverbalne komunikacije svakako je direktno povezan sa karakteristikama vizuelnog opažanja slabovidih kao vrlo heterogene populacije. Veze su naročito jasno prepoznatljive na relaciji vizuelni kapaciteti i karakteristike vizuelnog opažanja slabovidih u procesu neposrednog opažanja i imitacionih aktivnosti. Naime, pojedina oboljenja kao uzroci oštećenja vida različito se odražavaju na funkcionalne strukture u organu za vid i s tim u vezi na kvalitet osnovnih vizuelnih funkcija. Stanje vidnog polja i centralne oštine vida kod pojedinih oboljenja kao uzroka oštećenja vida najvernije nam dočarava ove relacije. Tako su kod glaukoma izraženi problemi sa perifernim vidom i u početnoj fazi predstavljaju signal za oftalmološku intervenciju, dok se neka druga oboljenja trajno negativno odražavaju na centralnu oštrinu vida, kao npr. makularna degeneracija, ili se dešava da je ugrožena i

centralna i periferna zona vidnog polja kao kod difuzne katarakte. U nekim slučajevima oboljenje kao uzrok oštećenja vida iskazuje negativan uticaj na stanje binokularnog, posebno stereoskopskog vida, kao što je slučaj kod strabizma.

Uopšteno rečeno vizuelno opažanje slabovidnih karakteriše usporenost, smanjena brzina izvođenja aktivnosti, fragmentarnost, ponavljanje već uočenih grešaka, pravljenje neuobičajenih pauza prilikom izvođenja aktivnosti zbog propusta u opažanju pokreta i finih detalja, brzo zamaranje i usled toga gubljenje interesovanja da se započeto završi. Ograničenja vizuelnog opažanja u području usvajanja neverbalnih oblika komunikacije zavise dakle od stepena i karaktera oštećenja vida, mogućnosti i karakteristika opažanja sa određenog rastojanja. Deca koje vide nejasno kao npr. kod katarakte imaju nejasnu sliku lica osoba sa kojima komuniciraju u prvom redu majke, zatim osobe koje različitim vrstama ispada u vidnom polju ne mogu percipirati određene delove lica npr, prede oko očiju ili oko usana. Upravo stoga i nisu u stanju da adekvatno imitiraju mimiku, gestove i položaj tela osoba sa kojima ostvaruju komunikaciju. To uslovljava smetnje u razvoju mimičkih pokreta posebno u prvim godinama života.

Nikulina je ustanovila četiri tipa opažanja facijalne ekspresije i emocionalnih stanja kod dece sa oštećenjem vida:

- *Difuzno-lokalni tip opažanja* – karakteriše ga opažanje lica sagovornika u globalu (izdvajaju se samo pojedini elementi ekspresije i oslanjajući se na njih dete pokušava da odredi prikazano stanje);
- *Analitički* – specifičan po tome što deca opažaju emocionalno stanje na osnovu čitavog niza karakterističnih detalja;
- *Sintetički* – karakteriše ga celovito opažanje predstavljenog emocionalnog stanja, pri čemu se pojedini elementi ekspresije posmatraju nediferencirano;
- *Analitičko-sintetički tip opažanja* – deca se fokusiraju na pojedine elemente ekspresije istovremeno ih uopštavajući. (Феокистова 2005)

Eksperimentalnim putem je pokazano da kod dece sa oštećenjem vida, u periodu mlađeg školskog uzrasta, prevladava difuzno-lokalni tip opažanja. Takav tip opažanja se karakteriše time što dete ne obraća pažnju na detalje, konture posmatranih predmeta ne vidi jasno, te mu je stoga otežano i praćenje mimike lica govornika, njegovih gestova i finih pokreta. To predstavlja smetnju u procesu pronicanja u unutrašnji svet sagovornika, zapažanju osmeha, pogleda odobravanja ili pogleda koji izražava neki oblik nepoželjnosti, što sve skupa vodi ka zaostajanju u emocionalnom razvoju. Emocionalni razvoj u velikoj meri utiče na kvalitet života osobe što se ogleda kroz sposobnost da se doživljava radost i sreća u određenim trenucima u životu. Ukoliko dete nije u stanju da zapaža osmeh na licu majke neće biti u stanju ni samo da se osmehuje, a i kada se osmeh pojavi trenutnog je karaktera. Fragmentarnost kao spe-

cifičnost vizuelnog opažanja slabovidih takođe predstavlja nepovoljan faktor u području razvoja neverbalnih sredstava komunikacije.

Buchanan (1978) ističe značaj neverbalnih signala za mobilnost orijentaciju u prostoru. U tom kontekstu upućuje na značaj Galagerovog rada „Lakat ima koeficijent inteligencije“ u kome on ističe neke aspekte neverbalnog ponašanja videće osobe kao vodiča slepih, i mogućnosti slepih da na osnovu kontakta ruka-lakat uoče čitav niz neverbalnih signala značajnih za ostvarivanje adekvatne komunikacije sa pratiocem. On doslovno navodi da „slepoj osobi nakon kontakta ruka-lakat postaje jasno da li je vodič neraspoložen, uplašen ili spokojan. Na taj način može doći do informacija o starosti vodiča, o nekim elementima njegove facijalne ekspresije i odnosu prema njemu **lakat može manifestovati toplinu i iskrenost, ali i hladan i suzdržan odnos**.

ISTRAŽIVAČKE STUDIJE NEVERBALNE KOMUNIKACIJE OSOBA SA OŠTEĆENJEM VIDA

Na osnovu napred iznetih činjenica možemo zaključiti da je u tiflopedagoškoj i tiflopsihološkoj literaturi u najvećoj meri pokazano interesovanje za dva segmenta neverbalnog izražavanja, izražavanje pokretima tela (gestovi i položaj tela) i za facijalnu ekspresiju. Kada se ima u vidu istaknuta uloga vida u domenu prepoznavanja ekstralingvističkih simbola, interesovanje za pomenute segmente čini se sasvim opravdanim. Pažnju zaslužuju i pitanja koja se tiču mogućnosti osoba sa oštećenjem da struktuiraju govorni kontekst, zatim uloge neverbalnih znakova u ostvarivanju adekvatne rane socijalne komunikacije slepe bebe sa odraslom osobom, pre svega roditeljima.

Popović smatra da je za zadovoljavajuće razumevanje potreba slepog deteta između ostalog neophodno i da majka nauči neverbalni jezik svoje bebe, pre svega „jezik osmeha“. Već od prvih meseci, međutim, javljaju se problemi koje treba roditeljima blagovremeno predočiti, jer „slepa beba tek u četvrtom mesecu počinje da selektivno odgovara na glas svoje majke osmehom koji je retko vedar i ekstazičan. Pored siromaštva osmeha, za slepe bebe je karakteristično i odsustvo facijalnih znakova, što neupućeni tumače nepostojanjem afekata. Međutim, treba skrenuti pažnju sa facijalne ekspresije slepe bebe na njeno motorno eksponiranje, kojim ona izražava sebe, jer nije u mogućnosti da imitira odrasle.“ (Popović, D.1991.)

Matić, M. (1957) ističe da je neverbalna komunikacija slepe dece manjkava pre svega u ekstralingvističkom domenu. „Govor slepog deteta je lišen vizuelne komponente glasovnog govora. Kod takvog deteta pri govoru nedostaju pokreti lica, koje dobija ukočen izraz, ono nema izrazite mimike te često dobija izraz nepokretne maske. Zato njegov govor nije dovoljno plastičan. Ponekad se kod slepog deteta pojavljuju stereotipni mimički i gestikulacioni pokreti, koji nisu u skladu sa govorno

izraženim mislima i osećanjima, naročito su česti neadekvatni gestovi (pokreti ruku, udaranje jedne šake po poleđini druge ruke.)

Nedostatke u ovom domenu kod dece oštećenog vida beleži i Pinoza, Z. (1988) između ostalog i na osnovu nekih nalaza vezanih za poremećaje artikulacije. "Artikulacija nekih glasova u te djece može biti pogrešna zbog neusklađenosti pokreta govornih organa (usana, jezika i nepca), a mimičko-artikulacijski pokreti im znatno zaostaju u poređenju s vršnjacima neoštećena vida. To se odnosi na grimase pri govoru, na pokrete obraza, čela, na smiješak i mimiku lica. Govor slijepa djeteta ne prate takvi uobičajeni pokreti lica već ono ima ukočen izraz. Ponekad se kod takva djeteta javljaju stereotipni mimički i gestikulacijski pokreti koji nisu u skladu sa mislima i osjećajima što ih govorom izražava. Naročito su česte neadekvatne geste i pokreti ruku" (u Škarić, I. 1988).

U cilju što vernije ilustracije problema koji su ispitivani i istraživačkih postupaka koji su primenjivani u oblasti ispitivanja neverbalne komunikacije osoba oštećenog vida u tekstu koji sledi dajemo prikaz nekoliko pojedinačnih istraživanja koje izdvaja Warren, 1984.

Radovi koje citira Voren mogu se klasifikovati u dve kategorije:

a) radovi koji obrađuju facijalnu i telesnu ekspresiju pri govoru: Brieland, D. M., 1950, Eisenstadt, A. A., 1954, Apple, M. M., 1972, Blas, T., Freedman, N., & Steingart, I., 1974, Parke, K. L., Shellcross, R., & Anderson, R. J., 1980, McGinnis, A. R., 1981;

b) radovi koji se bave facijalnom ekspresijom emocionalnih stanja: Dumas, M. G., 1932, Freedman, D. A., 1964, Fulcher, J. S., 1942, Goodenough, F. L., 1932, Thomson, J., 1941.

Brieland (1950) je proučavao je telesnu i facijalnu ekspresiju slepe dece uzrasta od 8 do 12 godina na osnovu video snimaka zabeleženih za vreme pričanja priče. Zaključio je da su slepa deca u odnosu na decu bez oštećenja vida bila manje uspešna u oblasti telesne ekspresije i pokretima usana, dok veća razlika nije zabeležena u nekim opštim karakteristikama glasa i govora.

Na osnovu praćenja petogodišnje slepe dece McGinnis (1981) je zabeležio neadekvatne pokrete ruku koji prate govor, dok je Eisenstadt (1955) izneo da ne postoje značajne razlike između dece sa oštećenjem vida i videće dece u "vidljivim elementima govora".

Na osnovu materijala snimljenog za vreme razgovora između eksperimentatora i dece i analize učestalosti klimanja glavom, smejanja, podizanja obrva Parke, Shllecross i Anderson zaključuju da postoje blage razlike između slepe i videće dece u učestalosti klimanja glavom i podizanja obrva.

Blass, Freedman i Steigart (1974) posmatrali su odnos između gestikulacije i verbalne komunikacije kod dece oštećenog vida i zabeležili da tamo gde postoje određene teškoće u verbalnom enkodiranju postoje i teškoće vezane za organizaciju telesnih pokreta, dok je Apple (1972) zaključila da je neverbalna komunikacija nešto što se uči i predložila spi-

sak pokreta i izraza "koji se daju naučiti", što je provereno u praksi (Buchanan 1978). Warren ipak smatra da školovani gestovi imaju "kozmetičku vrednost" i da se o njima može diskutovati na isti način kao o verbalizmima.

Značajno istraživanje sproveo je Fulcher (1932) na uzorku slepe dece od 6 do 21 godine. Kontrolnu grupu činila su deca bez oštećenja vida uzrasta od 4 do 16 godina. Zadatak ispitanika je bio da putem izraza lica iskaže sreću, tugu, strah i ljutnju. Svaki ispitanik je fotografisan i fotografije su razvrstavane u tri kategorije: adekvatan izraz lica, zadovoljavajući i specifični pokreti samo pojedinih delova lica. Ispitanici bez oštećenja vida su pokazali bolje rezultate od slepih i kod njih je zabeležena pozitivna korelacija adekvatnosti facijalne ekspresije sa uzrastom. I u grupi slepih i u grupi bez oštećenja vida zabeležena je tendencija da dečaci ispoljavaju više mimičkih pokreta od devojčica.

Thompson (1941) je ispitivala spontano izražavanje emocija i facijalnu aktivnost kod slepe dece i dece sa vidom. Emocionalne reakcije koje su se spontano dešavale fotografisane su, a zatim svrstane u kategorije: smeh, osmehivanje i plač. Što se tiče statusa vida slepa deca su sva bila u rasponu od totalne slepoće do projekcije svetlosti, a obe grupe su bile sličnog uzrasta od sedam nedelja do 13 meseci. Rezultati su pokazali da se facijalna aktivnost pri osmehivanju u grupi slepe dece smanjivala sa uzrastom, dok kod dece bez oštećenja vida nije zabeležen takav trend. U obe grupe facijalna aktivnost pri smejanju smanjivala sa uzrastom i to nešto brže za decu bez oštećenja vida. Facijalna aktivnost pri plakanju povećavala se za obe grupe do treće godine, a posle toga plač više nije ni beležen. Tompsonova je zaključila da sazrevanje ima ključnu ulogu u razvoju facijalne aktivnosti, ali i da je imitacija važna dopuna maturanacione komponente.

McGinnis (1981) kroz ispitivanje uticaja nedostatka vida na lingvističke strategije slepe dece zaključuje da slepa deca minimalno koriste komunikativne gestove zbog njihove semantičke dvosmislenosti, npr. pri pokazivanju "to je tamo", kao i zbog toga što im nije poznata uobičajena upotreba pojedinih gestova, npr. klimanje glavom, u komunikaciji. U cilju sagledavanja uloge vida u neverbalnoj komunikaciji McGinnis predlaže da se obave ispitivanja i na uzorcima visoko slabovide dece i odraslih osoba.

Procena mimičkih i gestovnih sposobnosti dece sa oštećenjem vida (amauroza do 0.02) u jednoj školi u Moskvi (Зальцман, 2004) pokazala je da su najlakše uspevali da mimički iskažu radost dok su kod četiri preostale emocije (čuđenje, bol, tuga, kajanje) u velikom procentu ispoljavali teškoće (kod 17% ispitanika zabeležena je amimija). Što se tiče naloga u okviru kojih je od dece traženo da putem gesta ilustruju neke pojmove i radnje („to sam ja“, „da“, „ne“, „doviđenja“, „tiho“, „dođi ovamo“, odlično, bravo“, ne sme to da se radi“, „naklon“) gotovo dve trećine dece je odbijala da pokaže traženo ili je to bilo haotično i neuobi-

čajeno. Najlakše su gestom ilustrovali odobravanje „da“. Bitno je naglasiti da su dobijeni rezultati pokazali manji kvalitet gestovnog govora u poređenju sa mimikom, što je u skladu sa istaknutom činjenicom da se mimičke strukture uglavnom urođene, dok se gestovi formiraju na osnovu imitacije i obučavanja i zahtevaju vizuelnu kontrolu.

Preporuke nekih autora sa uputstvima za vežbanje mimike i gestova doskoro su bile pod znakom pitanja. Početak novog milenijuma obeležili su naponi tiflogologa u raznim delovima sveta da deci sa oštećenjem vida omogućiti povoljniji emocionalni razvoj, bogaćenje repertoara izražajnih mogućnosti, lakše struktuiranje komunikativnih situacija. Takav pristup se ostvaruje zahvaljujući ranoj intervenciji, igri, pre svega igrama uloga i realizaciji autorizovanih korektivnih programa za razvoj neverbalne komunikacije u predškolskim ustanovama i osnovnim školama.

OBUKA DECE SA OŠTEĆENJEM VIDA KORIŠĆENJU NEVERBALNIH SREDSTAVA KOMUNIKACIJE

Za dete sa oštećenjem vida govor ima mnogo veći značaj nego za drugu decu. Nakon sticanja bazičnih govornih navika jezik može da zameni vid u preobražavanju dečjeg iskustva u misli, ukoliko je to iskustvo značajno. U skladu sa razvojem razumevanja jezika, razvija se i sposobnost samostalnog sticanja znanja pomoću reči.

Izgovor prvih reči i sticanje prvih saznanja o jeziku kao sredstvu komunikacije dešava se krugu porodice. Sasvim je prirodno da među porodicama postoje izražene razlike. Neki roditelji su izrazito komunikativni dok su drugi relativno ćutljivi i često međusobno komuniciraju putem mimike. I jedni i drugi moraju biti svesni da je potrebno uložiti poseban napor u komunikaciji sa slepim detetom, moraju govoriti više nego inače da bi se prenela neka informacija. Svest o tome mogu steći u adekvatno organizovanom sistemu rehabilitacije čiji je prvi korak rana intervencija. U okviru programa rane intervencije stručnjaci pomažu roditeljima u stvaranje adekvatnog lingvističkog konteksta u kome će se razvijaju deca sa oštećenjem vida. Tako roditelji treba da znaju da u početku dok je dete još malo tema razgovora nije važna. Mnogo je važnije ostvariti emocionalno prijatnu atmosferu, uzeti dete na ruke, pokazati mu da je voljeno i dati mu mogućnost da sluša poznati glas. Kasnije mu treba govoriti o događajima uz dosta opisa, objašnjenja i uz direktno pokazivanje predmeta. Treba imenovati predmete sa kojima se dete susreće kao i aktivnosti koje vrši. Što dete bude u stanju više da razume i što mu je rečnik bogatiji ono će sve uspešnije pratiti pokazano, izvršavati jednostavnije aktivnosti ili odgovarati na lakša pitanja.

Stoga što slepo ne može da razume osećanja drugih osoba na osnovu izraza lica ili stava tela, neophodno je ta stanja izražavati rečima. Na taj način će saznati da reči ne označavaju samo predmete koje možemo dodirnuti već i osećanja. U početnoj verbalnoj komunikaciji nije toliko

važno koje reči koristimo već je za dete najvažnija toplina u našem glasu.

Relativno brzo dete počinje da shvata reči i u tom periodu je važno da one budu dobro odabrane i da se odnose upravo na određene aktivnosti i situacije. Primera radi igra na kolenima odrasle osobe nije važna samo stoga što je ostvaren blizak fizički kontakt između deteta i roditelja već i stoga što dete uči reči koje se odnose na aktivnosti i situacije. Od neprocenjivog su značaja igre u okviru kojih je potrebno dodirivati delove tela i imenovati ih. U zavisnosti od ciljeva moguće je smisliti mnogo drugih igara sa sličnim pravilima. Veoma je važno govoriti o onome što će se desiti. Važni su i komentari, koji se odnose na osećanja, međusobne odnose, mimiku.... Sličan efekat daje i razgovor o igračkama (kakva je na dodir, kako izgleda, kakve zvukove proizvodi, kako miriše, šta se sa njom može raditi). Verbalni opisi u vreme kupanja deteta ili kada ono samo počne da pere ruke čini ove događaje mnogo korisnijim za njega.

Sledeći važan oslonac od značaja za razvoj neverbalne komunikacije su igre uloga. Ta tvrdnja je neosporna ali veoma mali broj dece sa oštećenjem vida je obuhvaćen organizovanim predškolskim vaspitanjem i obrazovanjem. Autori zapažaju da se poimanje postojećih veza i odnosa u okolini kod dece sa oštećenjem vida projektuje i njihovim igrama uloga. To je prema Malajevu determinisano socijalnim razvojem dece sa oštećenjem vida koji se odvija po sledećim nivoima:

- nedostatak predstava o pravilima ponašanja u društvu odraslih i vršnjaka, egocentrizam i pasivnost,
- poznavanje pravila ponašanja, shvatanje potrebe ali istovremeno i odsustvo želje da se poštuju,
- spremnost da se usvoje pravila i norme socijalnog ponašanja, ali je to u praksi još uvek pasivno i isuviše formalno,
- usvajanje pravila i normi ponašanja zahvaljujući igri i komunikaciji sa vršnjacima i odraslima (Корнилова 2004).

Efikasna realizacija programa obuke neverbalnim oblicima komunikacije zahteva pored uvažavanja nivoa socijalnog razvoja, dijagnostiku stanja opšte i fine motorike (hod, stav tela, tonus, preciznost i snaga pokreta) sposobnosti učenika da koriste jezik gestova i mimike, itd. U cilju izrade individualnih programa rada veoma je važno dobro poznavati manifestacije šest osnovnih izraza lica (radost, tuga, sreća, gađenje, gnev, strah i zainteresovanost). S druge strane, veoma su značajne kompetencije stručnjaka. Zalcman (2004) naglašava da specijalista treba da:

- bude veoma vešt demonstrator pokreta, jer je on osnovni objekat istraživanja,
- poznaje razvojne karakteristike svakog deteta pojedinačno,
- da sam dobro vlada ekspresivnim govorom, jer emocionalno uveo čovek nije u stanju da ostvari željeni rezultat,

- bude pristojno obučen, pri čemu je vrlo važno da odeća bude prijatna na dodir.

On smatra da svaka ustanova koja se bavi vaspitanjem i obrazovanjem dece sa oštećenjem vida mora u svoj program rada da uvrsti razvoj komunikativne kompetencije putem neverbalnih sredstva. To potkrepljuje činjenicom da su ispitanici starijeg osnovnoškolskog uzrasta, uključeni u program obuke u jednoj moskovskoj školi za decu sa oštećenjem vida na početku bili veoma zatvoreni i suzdržani uz tendenciju da svesno ograničavaju svoje pokrete. Šta je bio uzrok takvog ponašanja? Na osnovu njihovih iskaza uglavnom je to posledica nekih socijalnih reakcija zbog čega su bili skloni povlačenju u sopstvenu „čauru“. Bili su opterećeni razmišljanjem da njihovi pokreti i aktivnosti mogu da izazovu podsmeh okoline. („Bojim se kada me neko posmatra sa strane zbog toga što ne vidim“. „Osećam se neprijatno, jer mi si čini da ljudi prate svaki moj pokret“. „Ne volim kada me neko posmatra, trudim se da svojim pokretima ne privlačim pažnju“. „Strašno želim da učestvujem u životu, da nas ljudi posmatraju kao sebi ravne a ne kao invalide“. „Želeo bih da budem kao i ostali ali ipak se osećam sputano“. – *Izjave učenika koje su zabeležili istraživači*). Navedena razmišljanja mogu biti direktna posledica sredinskih uslova. Feoktistova smatra da zatvorena i ograničena sredina u kojoj žive deca sa oštećenjem vida, razvija kod njih otpor i strah od komunikacije, što se intenzivno ispoljava izvan porodičnog kruga i zidova specijalne vaspitno-obrazovne ustanove. Stoga je neophodno razvijati kod njih sledeće motive komunikacije:

- saznajni motiv – radoznalost i želja za sticanjem novih iskustava,
- radni – potreba za aktivnošću i igrom,
- lični – potreba za vrednovanjem, priznanjem i podrškom od strane odraslih i vršnjaka.

Ovaj predlog uzimaju u obzir kreatori programa razvoja neverbalne komunikacije. Tako je program obuke koji opisuje Feoktistova (2005) sačinjen u odnosu na kalendarski uzrast i godinu obuke u ustanovi. Posebno su izdvojena sredstva i zadaci obuke za decu predškolskog i osnovnoškolskog uzrasta. Program se realizuje u skladu sa tiflofidaktičkim načelima, a na kraju se znanja i umenja usvojena na vežbama sistematski učvršuju u realnim životnim uslovima, kroz organizaciju zajedničkih aktivnosti i nekih oblika rekreacije sa vršnjacima bez oštećenja.

Program korišćen u pomenutom Zalcmannovom istraživanju koncipirala je Deniskina V. Z. 1997. U njemu je naglašen značaj mimičkih pokreta i gestova. Od mimičkih pokreta posebna pažnja je posvećena osmehu, zato što se ostala osećanja (tuga, gađenje, strah, gnev, i za-interesovanost) ispoljavaju manje diferenciranom mimikom i što za neku decu zbog stanja vida nije ni preporučljivo insistirati na vežbanju svih pokreta. Procena rezultata nakon vežbanja proveravana je tako što dete na zahtev nastavnika pokazuje određeno osećanje, zatim samo bira mi-

mički pokret a nastavnik treba da ga prepozna i na kraju procenu vrši nezavisni posmatrač. Što se tiče položaja tela i gestova potencirane su pokreti glavom (potvrдно i odično klimanje glavom i odmahivanje glavom u znak neodobranja nečega), pokreti ramena (slegnuti ramenima znači isto što i „ne znam“ „nemam pojma“) rukovanje, klimanje glavom u pokretu, poljubac u vazduhu, gestovi zabrane i upozorenja („stop“, „ne može“, tiho“). Objašnjenje za ovakav izbor leži u sledećim činjenicama:

- odabrani segmenti neverbalne komunikacije mogu slepima pomoći u sporazumevanju sa osobama bez oštećenja vida u situacijama kada to što žele ne mogu izraziti verbalno,
- mnoga slepa deca pokrete glave ne koriste kako signalno sredstvo a najvažnije je da naviknu da okreću glavu prema sagovorniku i da imaju u vidu da klimanje glavom podstiče sagovornika da nastavi razgovor,
- primećeno je da slepe osobe prekidaju kretanje i okreću se u stranu ako žele da pozdrave nekog klimanjem glavom,
- umesto gestova slepa deca koriste nesvršishodne pokrete,
- pri izvođenju najčešće korišćenih gestova koji pokazuju „ja“ i „mene“, slepa deca iskazuju probleme, npr. prilikom podizanja ruke, šaka ne stoji vertikalno već „pada“ (zapažanje sa časova kada se deca javljaju da odgovre na postavljeno pitanje),
- mnoge slepe osobe žele da rukovanje koriste češće u komunikaciji,
- slepa deca uglavnom ne koriste emocionalne gestove.

Po mišljenju autora odabrani su oni gestovi koje dete sa oštećenjem vida treba da koristi kako sredstvo neverbalne komunikacije. Praktično iskustvo je pokazalo da su deca bila vrlo zainteresovana za predložene aktivnosti, rado kopirala demonstratora i „kao sunđer upijala sve što im je predavano“.

ZAKLJUČAK

Teškoće registrovane u području neverbalne komunikacije u sprezi sa ostalim hendikepirajućim efektima oštećenja vida nepovoljno utiču na socijalnu integraciju slepih i slabovidih. Imajući u vidu faktore od značaja za razvoj verbalne i neverbalne komunikacije (uslovi vaspitanja u porodici i predškolskoj ustanovu, nivo gotovosti deteta da učestvuje u pojedinim oblicima neverbalne komunikacije, kvalitet komunikacije i lingvističkog konteksta u porodici i predškolskoj ustanovi, motivaciju, karakter ličnosti, itd.) korektivni segment rada treba obogatiti programima usmerenim na usvajanje neverbalnih oblika komunikacije. Postojeći programi su sačinjeni na osnovu bogatog iskustva u radu sa decom oštećenog vida. Njihova realizacija treba da bude povezana sa svim segmentima vaspitno-obrazovnog i korektivnog rada, pre svega vizuel-

nim treningom, obukom u orijentaciji i samostalnom kretanju, muzičkim, likovnim vaspitanjem itd. Obuka dece sa oštećenjem vida da samostalno i pravilno izvode mimičke i gestovne pokrete omogućava im da se u pogledu ponašanja ne razlikuju od sredine i da adekvatno iskazuju svoja emocionalna stanja.

LITERATURA

1. Блинникова, И. В. (2003): *Роль зрительного опыта в развитии психических функций*, Институт психологии Российской академии наук, Москва.
2. Buchanan, D. R. (1978): *Nonverbal Communication for the Congenitally Blind: A Review*, Visual impairment and blindness, March. (81-84)
3. Денискина, З. В. (2004): *Методика и наглядные средства обучения слепых и слабовидящих дошкольников мимике, жестам и пантомимики у Проблемы этического и эстетического воспитания детей и молодежи с нарушением зрения*, сборник статей, Москва. (стр. 95-102)
4. Eškirović, V. (2002): *Vizuelna efikasnost slabovide dece u nastavi*, SD PUBLIK, Beograd.
5. Феоктистова, В. А. (2005): *Развитие навыков общения у слабовидящих детей*, Речь, Санкт-Петербург.
6. Григорьева, Л. П., Бернадская, М. Э., Блинникова, И. В., Солнцева, О. Г. (2006) *Развитие восприятия у ребенка*. – М.: Школа-пресс., Москва.
7. Гудонис, В.П. (2001): *Основы и перспективы социальной адаптации лиц с пониженным зрением*. М.: Московский психолого-социальный институт; Воронеж: НПО МОЭДК”, Серия: Библиотека дефектолога, Москва-Воронеж.
8. Huvärinen, L.: Vision in Early Development, <http://www.lea-test.fi/assessme/vision.html>
9. Корнилова, И. Г. (2004): *Игра и творчество в развитии общения старших дошкольников с нарушениями зрения - креативная игра-драматизация*. Методическое пособие для воспитателей дошкольных учреждений и родителей, ИКП РАО, „Экзамен“, Москва.
10. Машкова, Т. Н. Денискина, В. З. (2004): *Система работы по формированию неречевых средств общения у дошкольников с нарушением зрения у Проблемы этического и эстетического воспитания детей и молодежи с нарушением зрения*, сборник статей, Москва. (стр. 101-109)
11. McGinnis, A. R. (1981): *Functional linguistic strategies of blind children*, Journal of Visual Impairment and Blindness, No. 5. (str. 210-213)
12. Popović, D. (1986): *Rani razvoj i prilagođavanje slepih*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd
13. *Ребенок с нарушениями зрения – Рост, обучение, развитие, с младенчества до школьных лет (2005)*: Консультативный центр „Свет Жизни“, Киев.
14. Rot, N. (1982): *Signovi i značenja*, Nolit, Beograd.
15. Солнцева, Л. И. Хорош, С. М. (2004) *Советы родителям по воспитанию слепых детей раннего возраста*, Альманах ИКП РАО выпуск 8, Книжное приложение 2, Москва.
16. *Социализация детей с нарушением зрения средствами игры / Сборник статей*. (2006): Под ред. Подколзиной Е.Н. – Город Детства, Москва.
17. Škarić, I. (1988): *Govorne poteškoće i njihovo uklanjanje*, Mladost, Zagreb.

18. Tobin, M. J. (1994): Načini shvatanja hendikepirajućih efekata vizuelnih oštećenja, *Defektološka teorija i praksa* br 2, Savez defektologa Jugoslavije i Defektološki fakultet, Beograd. (139-145)
19. Вучинић, В. (2002): *Компаративна анализа језичких способности деце оштећеног вида и деце редовне основне школе*, Докторска дисертација, Дефектолошки факултет, Универзитет у Београду, Београд.
20. Зальцман, Л. М. (2004): Формирование коммуникативной компетентности незрячих детей средствами невербального общения у *Проблемы этического и эстетического воспитания детей и молодежи с нарушением зрения, сборник статей*, Москва, 2004. (стр. 115-135)
21. Warren, D. H. (1984): *Blindness and Early Childhood Development*, American Foundation for the Blind, New York.
22. Warren, D. H. (1994): *Blindness and children: an individual differences approach*, Cambridge University Press, New York

NONVERBAL COMMUNICATION OF VISUALLY IMPAIRED PERSONS

First works on the subject nonverbal communication of visually impaired persons were dedicated to the studying of the opportunities of blind children to use facial and body expressions in their communication, as well as to the efficacy of visually impaired children in recognizing facial and body signals. The importance of nonverbal communication was stressed regarding the structuring of speech context, as well as disabling effects of visual impairment in this segment. Rare examples of emphasizing of the importance of the organized learning of visually impaired children how to use non-verbal signals were mainly considered unreal, and the activities recommended were considered some kind of cosmetics, whose product would be comparable to verbalisms. In contrary to this, in the last time, special educators for the blind are dealing more and more with the elaboration of special programmes for the development of nonverbal communication in visually impaired children. In connection with this, the importance of nonverbal communication for the socialization, inclusion and social integration is emphasized.

Key words: nonverbal communication, visually impaired children